

ALEKSY KUCY

ROSYJSKA DIASPORA RELIGIJNA W PARYŻU

Katedra na ulicy rue Daru stała się w pełnym znaczeniu tego słowa żywym centrum życia emigracyjnego. [...] W ludziach wyczuć można było ogromne uniesienie duchowe. Smutni, rozczarowani, wyczerpani przyciągani szli do cerkwi jako do jedynej światła wśród ciemności życia na uchodźstwie.

*Metropolita Eulogiusz (Georgijewski)*¹

Głównym centrum emigracji rosyjskiej był Paryż. Według Włodzimierza Poręmskiego, znanego emigracyjnego działacza i myśliciela politycznego, w 1926 roku we Francji znalazło się około 175 tysięcy rosyjskich emigrantów², którzy niewątpliwie odegrali w swoim czasie ważną rolę inicjatorów lub twórców rosyjskich placówek edukacyjnych, czasopism i innych wydawnictw ciągłych, kół naukowo-kulturowych, pensjonatów i przytułków. W Paryżu działały ważne rosyjskie organizacje, między innymi Związek Naukowy i Grupa Naukowa, Federacja Inżynierów, Towarzystwo Chemików, Związek Adwokatów, Związek Lekarzy, Związek Pisarzy i Dziennikarzy, Towarzystwo na Rzecz Ochrony Rosyjskich Wartości Kulturowych i inne. O kulturowym znaczeniu Paryża w rosyjskim życiu emigracyjnym świadczy liczba funkcjonujących w tym mieście rosyjskojęzycznych ośrodków edukacyjnych: liczne katedry rosyjskie na trzech wydziałach Uniwersytetu Paryskiego, Instytut Franko-Rosyjski, Rosyjski Uniwersytet Ludo-

---

DR ALEKSY KUCY – Zakład Lingwistyki Stosowanej UMCS, Lublin; e-mail: aleksy.kucy@umcs.pl

¹ Митрополит Евлогий (Георгиевский), *Путь моей жизни*, Москва 2006, s. 235 (tłum. własne – A. K.).

² В. Поремский, *Политическая миссия русской эмиграции*, Франкфурт-на-Майне 1954, s. 4.

wy, Prawosławny Instytut Teologiczny, Rosyjski Instytut Komercyjny, Wyższa Szkoła Techniczna, Wyższa Szkoła Politechniczna, Rosyjskie Konserwatorium³. Dynamika wzrostu liczby rosyjskich wydawnictw ciągłych publikowanych w Paryżu w latach 20. też jest wymowna: 10 czasopism w 1920 roku, 29 – w 1922, 34 – w 1926 i 52 – w roku 1928, przy czym osiągnięty poziom utrzymywał się w latach 30⁴.

Najważniejszą instytucją naukowo-edukacyjną rosyjskiego Paryża, o dużym znaczeniu dla odrodzenia życia duchowego emigracji, był powstały w 1925 roku Instytut Teologiczny im. Św. Sergiusza z Radonieża, którego założycielem i pierwszym nominalnym przełożonym był metropolita Eulogiusz (Georgijewski). Instytut Teologiczny skupił wówczas elitę rosyjskiej myśli teologicznej i religijno-filozoficznej, między innymi, Leonida Uspienskiego⁵, Antona Kartaszewa⁶, Symeona Franka⁷, Mikołaja Łoskiego, Georgija Fedotowa⁸, księdza biskupa Kasjana (Bezobrazowa)⁹, księdza Sergiusza Bułgakowa, księdza Georgija Florowskiego, archimandrytę Cypriana Kerna¹⁰ i innych¹¹. Powołanie Instytutu odpowiadało misji odnowy rosyjskiego prawosławia za granicą i związane było zarówno z potrzebą kontynuacji rosyjskiej szkoły teologicznej, jak i koniecznością kształcenia kadry nowych duchownych, których we Francji wyraźnie

³ Р. Гуль, *Я унес Россию*, t. II: *Россия во Франции*, Москва 2001, s. 103-105; por. М. Назаров, *Миссия русской эмиграции*, t. I, Москва 1994, s. 31.

⁴ Tamże, s. 34.

⁵ Leonid Uspienski (8.08.1902-11.12.1987) – rosyjski teolog i ikonograf. Zob. L. Uspienski, *Teologia ikony*, Poznań 1993, s. 5; Г. Махрова, *Из России в Россию*, Санкт-Петербург 1998, s. 73-81.

⁶ Anton Kartaszew (16.01.1877-10.12.1950) – rosyjski historyk Cerkwi, teolog, działacz społeczny i polityczny. Zob.: *Новая философская энциклопедия*, t. II, Москва 2010, s. 225.

⁷ Symeon Frank (15.05.1873-25.06.1945) – rosyjski filozof i myśliciel religijny. Zob.: *Новая философская энциклопедия...*, t. IV, s. 271.

⁸ Georgij Fedotow (1.10.1886-1.09.1981) – rosyjski filozof i myśliciel religijny, historyk sztuki, eseista, publicysta chrześcijański. Zob.: *Новая философская энциклопедия...*, t. IV, s. 167.

⁹ Ksiądz biskup Kasjan, świec. Sergiusz Bezobrazow (12.02.1892-4.02.1965) – rosyjski hierarcha cerkiewny, teolog, egzegeta. Zob. А. Нивьер, *Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в Западной и Центральной Европе. 1920-1995: Биографический справочник*, Москва 2007, s. 250-252.

¹⁰ Ksiądz archimandryta Cyprian, świec. Konstanty Kern (11.03.1899-11.02.1960) – prawosławny duchowny rosyjskiego pochodzenia, teolog, historyk Cerkwi, patrolog. Zob. *К 100-летию со дня рождения и 40-летию со дня кончины архимандрита Киприана (Керна)*, „Церковь и время” 2000, nr 1(10), s. 154-156; А. Нивьер, *Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в Западной и Центральной Европе. 1920-1995: Биографический справочник*, Москва 2007, s. 254-255.

¹¹ Zob. najważniejsze dzieła filozoficzne i teologiczne opublikowane przez kadre profesorską Instytutu: Р. Гуль, *Я унес Россию*, t. II: *Россия во Франции...*, s. 104.

brakowało. Głównym kryterium, jakie brano pod uwagę przy wyborze kandydatów na studia teologiczne, była głęboka wiara zainteresowanego i jego wola posługi duchowej w środowisku emigrantów. W ciągu pierwszych 11 lat funkcjonowania uczelni, ukończyło ją 133 absolwentów: z Francji – 46, Bułgarii – 23, Polski – 11, Finlandii – 4, Litwy – 1, Jugosławii – 10, Estonii – 10, Rumunii – 2, USA – 1, Czechosłowacji – 17, Łotwy – 6 oraz Niemiec – 1, przy czym prawie połowa absolwentów przyjęła święcenia kapłańskie¹². Paryski Instytut Teologiczny odegrał w kręgu emigracji rosyjskiej pierwszoplanową rolę kontynuatora rosyjskiej szkoły teologicznej, nie tylko w wykształceniu elity teologów prawosławnych rosyjskiego pochodzenia o światowej sławie, takich jak John Meyendorff czy Aleksander Schmemmann, ale również w zasileniu kadry duchowieństwa wielu prawosławnych kościołów lokalnych.

Dążność do przetrwania w sensie etnicznym, wzmocnienia aktywności w sferze kultury i samodoskonalenia motywowała emigrantów, obok klasycznej działalności kulturalno-oświatowej i edukacyjnej, do zakładania różnego rodzaju kół, stowarzyszeń, organizacji społeczno-charytatywnych, gdzie mogli się ze sobą kontaktować, podtrzymywać na duchu, a także wymieniać poglądy, dzielić wrażeniami i przemyśleniami. Paryż pod tym względem był ośrodkiem dominującym wśród ówczesnych skupisk emigracji; liczba podobnych towarzystw w drugiej połowie lat 20. przekroczyła tu 300 organizacji¹³. Nierzadko takie organy przekształcały się w trwałe organizacje polityczne, społeczne lub religijne. Cechą charakterystyczną powyższej emigracyjnej aktywności kulturalnej i społecznej Paryża było to, że dominantą w tym procesie stanowiła idea narodowa, pojmowana w sposób mesjanistyczny.

Uzupełnieniem aktywności instytucjonalnej była działalność wydawnicza. Religijny wymiar życia emigracyjnego był szeroko reprezentowany przez potężne wydawnictwa ciągłe. Jednym z głównych wydawnictw filozoficzno-teologicznych było czasopismo „Путь”, publikowane w Paryżu przez Mikołaja Bierdiajewa (redaktor naczelny) w latach 1925-1940 jako „organ rosyjskiej myśli religijnej”. W ciągu 15 lat istnienia pisma współtworzyło go 130 osób. W tym czasie ukazało się 61 numerów w nakładzie 1000-1200 egzemplarzy każdy. Było to pismo zawierające artykuły naukowe, publicystykę, eseje, listy i wspomnienia¹⁴. Znaczną liczbę autorów powyższego pisma stanowili wykładowcy Instytutu Teo-

¹² Митрополит Евлогий (Георгиевский), *Путь моей жизни*, Москва 1994, s. 144.

¹³ О. Антропов, *Париж как культурный центр зарубежья (1920-30-е гг.)*, „Новый исторический вестник” 2001, nr 3, s. 199.

¹⁴ В. Костиков, *Не будем проклинать изгнание (Пути и судьбы русской эмиграции)*, Москва 1990, s. 201-202.

logicznego. Z kolei sam Instytut rozpoczął trzy lata później, w 1928 roku, publikację własnego *stricte* teologicznego pisma „Православная мысль” i kontynuował ją do 1971 roku¹⁵, przy czym głównym polem refleksji naukowej tego pisma była, rozpatrywana wielozakresowo, teologia prawosławna. Do nieco odrębnej kategorii pism społeczno-filozoficznych odnosi się „Вестник Русского Христианского студенческого движения”, który w odróżnieniu od innych pism emigracyjnych odznaczał się bardzo szeroką tematyką poruszanych w nim zagadnień naukowych i popularnonaukowych. Na emigracji rosyjscy uczeni kontynuowali swe badania dotyczące idei tożsamości narodowej i duchowości narodu rosyjskiego, analizowali przyczyny rozpadu Imperium rosyjskiego, polemizowali z filozofią komunistyczną. W pracach emigracyjnych autorów stale przewijał się temat wolności, prawdy, sensu życia, śmierci i nieśmiertelności. Bardzo często jako klucz w procesie objaśniania kultury rosyjskiej, służyły badaczom przesłanki natury religijnej, zwłaszcza wątek „rosyjskości”, prawosławia oraz „prawosławności” kultury rosyjskiej, kwestie relacji pomiędzy różnymi religiami, ocena ekumenizmu. Rosyjska filozofia religijna koncentrowała się na filozoficznej idei „wolności ducha” Bierdiajewa, w której centrum filozof umiejscawiał człowieka. Rosyjski antropocentryzm chrześcijański był ściśle związany z doktryną soborowości i ontologizmem. Główna metamorfoza myśli filozoficznej emigrantów polegała na tym, że jeśli w okresie przedrewolucyjnym większość krytyków skupiała się na rosyjskim ustroju monarchicznym oraz monarchii jako takiej, o tyle na wygnaniu wątek ten został zastąpiony przez system komunistyczny, zaś głównym punktem odniesienia tych rozważań stała się rosyjska duchowość¹⁶.

Ważną rolę w rozwoju życia duchowego emigrantów odegrało utworzenie Rosyjskiego Chrześcijańskiego Ruchu Studenckiego (RChRS)¹⁷. Warunki życia na emigracji potęgowały rozwój uczuć religijnych młodzieży. W okresie przedrewolucyjnym zamożna i wykształcona młodzież rosyjska fascynowała się nihi-

---

¹⁵ „Православная мысль” 1928-1971, nr 1-14.

¹⁶ Tamże, s. 14-15.

¹⁷ W 1921 roku zapoczątkowane zostały nurty rozwoju religijno-kulturowego emigracji. Wówczas z inicjatywy Mikołaja Zernowa w jego domu pod Belgradem rozpoczęły się regularne spotkania ze studentami oraz innymi reprezentantami nauki i religii. Podobne spotkania zaczęto organizować w innych europejskich stolicach: Paryżu, Pradze, Sofii, Berlinie itd., w następstwie czego powstawały zinstytucjonalizowane organizacje młodzieżowe, które z kolei w 1923 roku na wspólnym zgromadzeniu i przy wsparciu amerykańskiej YMCA (Chrześcijański Związek Młodzieżowy) ogłosiły utworzenie Rosyjskiego Chrześcijańskiego Ruchu Studenckiego. Zob. A. W o ź - n i a k, *Cerkiew na emigracji wobec Zachodu. Rosyjski Chrześcijański Ruch Studencki*, [w:] *XIV Musica Antiqua Europae Orientalia. Acta Slavica*, red. A. Bezwiński A., Bydgoszcz 2006, s. 362-366.

lizmem i ateizmem, na wygnaniu te upodobania diametralnie zmieniły punkt odniesienia w sensie mentalnym, zwracały się w głównej mierze ku prawosławiu, co z kolei posłużyło jako impuls do potężnego odrodzenia religijnego¹⁸. Specyfika emigracji rosyjskiej, na skutek uwarunkowań historycznych, polegała na tym, że na wygnanie trafiła duża część młodzieży, która zaledwie rozpoczęła naukę w Rosji, zaś nie dane im było jej ukończyć. Przeżycia emocjonalne towarzyszące procesowi deportacji oraz widok przemocy i nienawiści, na jaką wygnańcy zostali narażeni w swej ojczyźnie, stały się swoistym „fundamentem” duchowym, na którym budowali oni swoje nowe życie za granicą. Młodzież rosyjska była szczególnym obiektem zainteresowania intelektualistów rosyjskich na emigracji jako specyficzna kategoria społeczna, o którą należy zadbać w kontekście kreowania „poprawnej” świadomości narodowej oraz wizji rozwoju historycznego Rosji. Pierwsze koła młodzieżowe o profilu religijnym były organizowane w Serbii, a następnie przeniesione na grunt francuski. Ich podstawowym zadaniem był proces edukacji i wychowania, „zbawienie i uspokojenie zagubionej duszy młodych ludzi, nie mogących odnaleźć się w nowej rzeczywistości”, z kolei cel nadrzędny tych działań stanowiło „zbawienie narodu rosyjskiego, który znalazł się w otoczeniu silnej i aktywnej kultury europejskiej, szczególnie cywilizacji i kultury francuskiej”¹⁹.

Działalność Rosyjskiego Chrześcijańskiego Ruchu Studenckiego była różnorodna, koncentrowała się na organizacji spotkań młodzieżowych, wykładów, seminariów, konferencji, warsztatów, dyskusji, obozów letnich. Zachętą do udziału w tego rodzaju wydarzeniach była obecność znanych rosyjskich myślicieli, wykładowców akademickich i działaczy społecznych²⁰. Adresatami wszystkich spotkań, organizowanych przez stowarzyszenie, byli emigranci mieszkający nie tylko w Paryżu, ale i w pozostałych francuskich miastach. Warto dodać, że działalność RChRS pomogła wielu ludziom zachować własną kulturę i duchowość, a także odnaleźć się w nowych warunkach cywilizacyjnych. Wiele było też takich przypadków, kiedy poprzez udział w działalności stowarzyszenia osoba odkrywała na nowo swoją wiarę, stawała się religijna, a nawet poświęcała całe swe życie służbie Kościołowi.

Ten ostatni aspekt zasługuje na szczególne potraktowanie. Zdaniem wielu przedstawicieli stowarzyszenia, jedną z organicznych cech jego działalności było „nasylenie” codziennego życia emigrantów wartościami religijnymi, które rozpa-

¹⁸ Костиков, *Не будем проклинать изгнание...*, s. 262.

¹⁹ Tamże, s. 265.

²⁰ Tamże.

trywano w szerszym wymiarze kulturowym, w kontekście duchowego i cywilizacyjnego odrodzenia Rosji²¹. Toteż program ruchu był skierowany na „ucerkwienie” życia²², co według Struwego oznaczało „przesiąknięcie” („przeniknięcie”, „przepełnienie się”) duchem chrześcijaństwa²³. Istotny był też fakt, że zjazdy studenckie miały ekumeniczny charakter i legły u podstaw nowej ery dialogu rosyjskiego prawosławia z zachodnimi odłami chrześcijańskimi²⁴. Jeśli hierarchowie Kościoła Prawosławnego poza granicami Rosji potraktowali to w zbyt daleko idącym rozumieniu²⁵, to reprezentant Patriarchy Moskiewskiego, metropolita Eulogiusz dał tym poczynaniom zielone światło²⁶.

Aktywną działalność w ramach RChRS prowadziła matka Maria²⁷, reprezentująca nietypowy przykład mniszki, z punktu widzenia prawosławnej tradycji monastycznej, nakazującej osobie po postrzyżynach zakonnych pozostawanie w klasztorze bądź innym zgromadzeniu zakonnym. W odróżnieniu od tej praktyki matka Maria realizowała swoją misję w świecie, pracując przede wszystkim na rzecz biednej diaspory rosyjskiej²⁸. Uduchowienie życia na wygnaniu widziała w ascezie i pełnym oddaniu siebie w służbie bliźniemu. W 1935 roku siostra zakonna utworzyła organizację misjonarską „Sprawa Prawosławna” (ros. *Православное дело*), której głównym założeniem była pomoc psychologiczna i społeczna niesiona rosyjskim wygnańcom, zwłaszcza tym znajdującym się w najgor-

²¹ М. Раев, *Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции 1919-1939*, Москва 1994, s. 172 -173.

²² Terminu po raz pierwszy użył w swych przemyśleniach ks. S. Bułgakow. Zob. Н. Струве, *Духовный опыт русской эмиграции*, [w:] Н. Струве, *Православие и Культура*, Москва 2000, s. 300.

²³ Tamże, s. 314.

²⁴ Woźniak, *Cerkiew na emigracji wobec Zachodu ...*, s. 364.

²⁵ Niektórzy dostojnicy KPPGR oskarżali RChRS o masonstwo. Zob. Раев, *Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции 1919-1939...*, s. 173.

²⁶ Woźniak, *Cerkiew na emigracji wobec Zachodu ...*, s. 365.

²⁷ Siostra zakonna Maria, świec. Elżbieta (Skobcowa), Matka Maria (8.12.1891-31.03.1945) – rosyjska działaczka polityczna, społeczna i religijna, poetka, memuarystka. Na emigracji była znana z aktywnej działalności charytatywnej i społecznej na rzecz rosyjskich emigrantów. W RChRS pełniła funkcję jednego z sekretarzy tej organizacji. Zmarła w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück. W 2004 roku została kanonizowana przez Patriarchat Ekumeniczny jako męczennica w wierze (ros. *преподобномученица*, grek. *ὀσιομάρτυς*). Zob. S. H a c k e l, *Matka Maria: (1891-1945)*, tłum. H. Paprocki, Białystok–Gdańsk 2008, s. 205; E. O б о й м и н а, *Свет земной любви. Елизавета Кузьмина-Караваева – мать Мария*, Москва 2009, s. 296.

²⁸ Zob. więcej o przedemigracyjnej drodze m. Marii: W. L a s z c z a k, *Życie znaczy „kroczyć po wodzie”*. *Studia o Matce Marii*, cz. 1, Opole 2007, s. 13-30.

szej sytuacji życiowej, a także cele kulturalno-edukacyjne i religijno-misyjne²⁹. Swoj podstawowy profil działalności organizacja realizowała poprzez otwieranie punktów żywieniowych dla mężczyzn i kobiet oraz sanatoriów, gdzie możliwe było leczenie i korzystanie z pomocy lekarzy psychiatrów. Działania m. Marii wspierali m.in. M. Bierdiajew, ks. S. Bułgakow, ks. Dymitr Klepinin³⁰, Teodor Pianow³¹, Eliaasz Fondamiński³², Konstanty Moczulski³³ i inni. W osobie metropolity Eulogiusza siostra miłosierdzia znalazła patrona religijnego, który co prawda udzielał jej wsparcia duchowego, jednak krytycznie ocenił jej podejście do wypełniania ślubów zakonnych.

Wspomnienia emigracyjnego hierarchy oraz inne czynniki związane z przeszłością przedemigracyjną Skobcowej spowodowały, że jej osoba różnie jest postrzegana w pracach badawczych. Trend idealizujący matkę Marię zdecydowanie panuje w przestrzeni ocen zagranicznych, z kolei w Rosji można napotkać oceny zarówno neutralne jak i wysoce krytyczne. Sporo kontrowersji wzbudza w środowisku współczesnych badaczy rosyjskich szczególnie fakt zaliczenia przez Patriarchat Konstantynopolitański w 2004 roku matki Marii, wraz z innymi postaciami emigracyjnymi, do grona świętych. I tak, wątpliwości Sergiusza Fomina w sprawie kanonizacji matki Marii budziły fakty nieuczestniczenia przez nią w życiu liturgicznym, opuszczania postów, palenia papierosów³⁴. Choć polemika wokół powyższego zagadnienia trwa już ponad 10 lat, to widać wyraźnie, że sam fakt kanonizacji wymienionych przedstawicieli emigracji nie rozwiązał tego

---

²⁹ Tamże, s. 50-53.

³⁰ Ksiądz Dymitr Klepinin (14.04.1904-9.02.1944) – rosyjski duchowny, działacz społeczny. Został kanonizowany przez Patriarchat Ekumeniczny w 2004 r. Zob. Е. Клепинина, *Руки священника ему не принадлежат... Жизнь о. Дмитрия Клепинина*, Москва 2012, s. 177.

³¹ Teodor Pianow (19.09.1889-13.07.1969) – rosyjski emigracyjny działacz społeczny i religijny. Był jednym z założycieli RChRS i jednym z liderów tej organizacji, początkowo w Niemczech (1923-1927), a następnie we Francji (1927-1935). Zob. Б. Носик, *Русский XX век на кладбище под Парижем*, Санкт-Петербург 2005, s. 385.

³² Eliaasz Fondamiński, pseud. Bunakow (17.02.1880 lub 17.10.1881-19.11.1942) – rosyjski działacz polityczny i społeczny, publicysta, historyk, redaktor. W 2004 r. został kanonizowany przez Patriarchat Ekumeniczny jako męczennik. Zob. też: *Диаспора: новые материалы*, Выпуск 1, red. Коростелёв О., Санкт-Петербург 2001, s. 448.

³³ Konstanty Moczulski (28.01.1892-21.03.1948) – rosyjski literaturoznawca, filozof. W latach 1924-1941 wykładał na Uniwersytecie Paryskim, a także z 1934 roku – w Rosyjskim Instytucie Teologicznym im. Św. Sergiusza. Zob.: *Новая философская энциклопедия...*, t. II, s. 617.

³⁴ Zob. więcej: С. Фомин, *Пасхальный "подарок" константинопольского патриарха*, cz. 1 i 2, „Русский Вестник” 14.05.2004, [<http://www.rv.ru/content.php3?id=5042> oraz <http://www.rv.ru/content.php3?id=5043>].

problemu³⁵. Jeśli zaś chodzi o stosunek do powyższych kwestii znanego rosyjskiego hierarchy, metropolity Antoniego Blooma, to w 2000 r. skierował on do metropolity Juwenaliusza³⁶ list poparcia, w którym stwierdził: „[...] Proszę Waszą Ekszelencję oraz kierowaną przez Ekszelencję Komisję Synodalną ds. Kanonizacji Świętych Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego o rozpatrzenie życiorysów «paryskich» sprawiedliwych naszej rosyjskiej emigracji, którzy są mi szczególnie bliscy: matki Marii (Skobcowej), jej syna subdiakona Jerzego Skobcowa i księdza Dymitra Klepinina [...]»³⁷.

W rozważaniach o rosyjskiej diasporze duchowej w Paryżu nie można pominąć kolejnej aktywnej postaci emigracyjnej, Eliasza (Ilji) Fondamińskiego. Podobnie jak matka Maria został on w 2004 r. kanonizowany przez Patriarchat Konstantynopoliński, jednakże w przypadku tej osoby sprawy są jeszcze bardziej skomplikowane. Współczesny badacz emigracyjny nazwał jednego z założycieli pisma „Современные записки”, E. Fondamińskiego, skądinąd aktywnego rewolucjonistę rosyjskiego – „inspiratorem zbawczej misji emigracji”³⁸. Sam fakt metamorfozy, jaką przeszedł niegdyś działacz Rosyjskiej Partii Socjalistów Rewolucjonistów, nie jest czymś nadzwyczajnym na tle metamorfóz światopoglądowych innych znanych rosyjskich emigrantów. Jednakowoż jego przykład doskonale ilustruje tendencje i kierunek, w jakim ewoluowały umysły wielu osób tworzących rewolucję rosyjską. Rozczarowanie ideałami politycznymi, mocne utwierdzenie się w błędności poprzednich dążeń często kończyło się właśnie nawróceniem religijnym. Fondamiński pod tym względem nie stanowił wyjątku, z tą jednak różnicą, że swą przynależność do prawosławia ujawniał na poziomie deklaratywnym, pozostając nieochrzczonym. Przyjęcie chrztu w obozie koncentracyjnym w Compiègne, kilka miesięcy przed śmiercią w Oświęcimiu –

---

³⁵ Por. stanowisko prawosławnego duchownego z Rosji i odpowiedź na nie duchownego z zagranicy: Иеромонах Сергей (Рыбко), *Возможно ли спасение в XXI веке?*, Москва 2002, s. 391-406; Священник Михаил Шполянский, *О братолюбии. К вопросу о предстоящей канонизации матери Марии (Скобцовой)*, „Вестник русского христианского движения” 2004, nr 187, s. 8-23.

³⁶ Metropolita Juwenaliusz, świec. Włodzimierz Pojarkow (22.09.1935 -) – hierarcha Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Zob. informacje biograficzne na oficjalnym portalu Patriarchatu Moskiewskiego, [<http://www.patriarchia.ru/db/text/31765.html>].

³⁷ *В поддержку канонизации матери Марии и ее сподвижников*, „Вестник русского христианского движения” 2004, nr 187, s. 6-7.

³⁸ Костиков, *Не будем проклинать изгнание...*, s. 263.

to fakt, co do którego część badaczy wciąż ma obiekcje³⁹. Nie mają wątpliwości natomiast apologetci Fondamińskiego w diasporze, w tym Georgij Fedotow uzasadniający brak zdecydowania ze strony Fondamińskiego w przyjęciu sakramentu chrztu jego nieśmiałością⁴⁰. Analizując działalność i sposób myślenia Fondamińskiego trzeba odnotować jego określone aspiracje do ubogacenia pisma „Современные записки” o światopogląd chrześcijański⁴¹ oraz cykliczną organizację w latach 30. kilku spotkań literatów i filozofów, a następnie publikację wyników tych dysput w trylogii publicystycznej *Круг*⁴².

W ten sposób religijny renesans emigrantów w dużym stopniu przełożył się nie tylko na życie społeczno-polityczne, ale również na sferę twórczości i życia religijno-duchowego. Odzwierciedliło się to w „ureligijnieniu” myśli filozoficznej, kontynuacji i rozwoju rosyjskiej szkoły teologicznej, poszukiwaniach *sacrum* w literaturze itp. Przejawy tej aktywności odnotować można zwłaszcza u tych myślicieli i pisarzy, którzy przed rewolucją prezentowali laicki sposób myślenia i postępowania. Masowość powrotu do religii często też była spowodowana czynnikami psychospołecznymi, wynikającymi z braku stabilizacji życiowej na skutek opuszczenia ojczyzny, stałego miejsca zamieszkania lub utraty swojego statusu społecznego, a co za tym idzie, problemami finansowymi i bytowymi. Na emigracji nierzadkie były wypadki samobójstwa, jednak wielu w życiu religijnym odnajdywało swoją „zbawienną arkę”. Wśród inteligencji przywiązanie do prawosławia odzwierciedliło się bezpośrednio w twórczości i aktywności zawodowej.

Życie cerkiewne na emigracji rozwijało się nie mniej dynamicznie, niż wszystkie inne formy aktywności społecznej, szczególnie w latach 20. i 30. Jedynie z powodu drugiej wojny światowej i związanego z nią odpływu emigrantów dalej na Zachód, w Paryżu i całej Francji nastąpiło względne zahamowanie procesów rozwoju życia religijno-duchowego. Wyraźnie spadła liczba parafii prawosławnych obrządku rosyjskiego. Na początku XX wieku w Paryżu funkcjonowała tylko jedna rosyjska cerkiew prawosławna – Katedra pw. Św. Aleksandra New-

---

³⁹ Zob. С. Фомин, *Пасхальный "подарок" константинопольского патриарха*, cz. 2, „Русский Вестник” 14.05.2004, [<http://www.rv.ru/content.php3?id=5043>]. Apologeta Eliasza Fondamińskiego.

⁴⁰ Г. Федотов, И. И. Фондаминский в эмиграции, „Вестник русского христианского движения” 2004, nr 187, s. 78-79.

⁴¹ М. Вишняк, „Современные записки”. *Воспоминания редактора*, Bloomington 1957, s. 305, 306.

⁴² *Круг. Альманах (в 3-х книгах)*, red. И.Бунаков-Фондаминский, Берлин (nr 1-2)–Париж (nr 3) 1936-1938.

skiego na ulicy Darue, którą wzniesiono w 1861 roku jako świątynię mającą zastąpić dotychczasową cerkiew przy ambasadzie rosyjskiej. Budowa katedry miała miejsce w nowych warunkach politycznych zbliżenia Rosji z Francją i symbolizowała przyjaźń obu krajów. Architektura katedry – rosyjsko-bizantyjska – podkreślała jej przynależność narodową, choć budowla służyć miała wszystkim prawosławnym niezależnie od ich pochodzenia etnicznego. Cerkiew św. Aleksandra Newskiego ukazywała Europie znaczenie i wielkość historii Rosji, jej kultury i tradycji duchowej⁴³.

Tę jedyną paryską świątynię prawosławną zastał podczas swojej pierwszej wizyty we Francji metropolita Eulogiusz 30 sierpnia 1921 r.⁴⁴ W swoich wspomnieniach jako jeden z pierwszych zarysował obraz renesansu religijnego, który przeżywała emigracja rosyjska, szczególnie na początku wygnania. Pisał:

Pierwsze moje wrażenia po przyjeździe do Paryża dodały mi otuchy. Wspaniała wielka świątynia, wykształcone, godne szacunku duchowieństwo, tłumy modlących się osób. Napływ wiernych był tak duży, że świątynia nie mieściła wszystkich chętnych, było ciasno; na podwórku przy cerkwi i nawet na ulicy wszędzie tłumy ludzi. Kogo tu tylko nie było! Ludzie wszelkiej maści, wieku i zawodu: byli urzędnicy i pracownicy dworu cesarskiego, wojskowi w nienajnowszych mundurach, inteligencja, panie, kozacy, cyganki, starsze kobiety, dzieci...⁴⁵

Religijna wiosna, o której pisze hierarcha, w rzeczywistości, jeśli uwzględnić wymiar posługi duszpasterskiej w całej Francji, nie była aż tak wspaniała. Paryż, w porównaniu z innymi francuskimi miastami, stanowił wyjątek, gdyż wszyscy tutejsi duchowni, których zastał metropolita Eulogiusz, dostali od niego najwyższą ocenę. Mimo to, biorąc pod uwagę ogromną liczbę napływających emigrantów, którzy dążyli do odbudowy swojego życia religijnego, istniało duże zapotrzebowanie zarówno na duchownych, jak i na dodatkowe obiekty sakralne. Powyższe uwarunkowania stworzyły dla Kościoła prawosławnego idealny grunt do rozwoju, jednocześnie stawiały przed hierarchią sporo wyzwań. Metropolita Eulogiusz poświęcił wszystkie swoje siły, aby sprostać tym wyzwaniom. Wyniki jego pracy można ocenić na podstawie faktu, że już pod koniec lat 20. w Paryżu było czynnych kilkadziesiąt parafii. W literaturze historycznej odnajdujemy infor-

---

⁴³ М. Одерова, *Православная церковь при русском посольстве в Париже (1816-1917)*, Москва 2009, s. 17.

⁴⁴ Митрополит Евлогий (Георгиевский), *Путь моей жизни...*, s. 357.

⁴⁵ Tamże, s. 375 (tłum. A.K.).

mację o ponad trzydziestu świątyniach⁴⁶. Choć znalezienie dokładnego ich wykazu z podanymi nazwami i danymi adresowymi nie jest możliwe⁴⁷, możemy jednak dotrzeć do części z nich. Roman Gul podaje nazwy dziewięciu cerkwi funkcjonujących w latach 30. (z pominięciem cerkwi katedralnej):

1. Cerkiew pw. Wprowadzenia do Świątyni Najświętszej Bogarodzicy,
2. Cerkiew pw. Świętego Serafina z Sarowa i Opieki Matki Bożej,
3. Cerkiew pw. Ikony Matki Bożej „Znak”,
4. Cerkiew pw. Wszystkich Świętych w Ziemi Rosyjskiej Jaśniejących,
5. Cerkiew pw. Świętego Sergiusza z Radonieża,
6. Cerkiew kombatancka działająca przy Stowarzyszeniu Gallipolczyków (ros. *Общество галлиполийцев*)⁴⁸,
7. Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej,
8. Cerkiew pw. Ikony Matki Bożej „Wszystkich Strapionych Radość”,
9. Cerkiew pw. Trzech Świętych Hierarchów (Św. św. Bazylego Wielkiego, Grzegorza Teologa i Jana Złotoustego)⁴⁹.

Szczególnie interesujący jest los piątej i ostatniej wymienionej świątyni. Właściwa nazwa w języku rosyjskim cerkwi pw. Świętego Sergiusza z Radonieża w Paryżu – *подворье*⁵⁰ – oddaje istotny sens, który nadawał tej świątyni jej założyciel – metropolita Eulogiusz. 1 marca 1924 w Niedzielę Przebaczenia Win⁵¹ poświęcił on byłą luterzańską świątynię na rue de Crimée 94, którą wcześniej z niesamowitym zaangażowaniem i przy okazałym wsparciu rosyjskiej emigracji wykupił na otwartej licytacji w Paryżu. Sama świątynia była częścią większego obiektu – poprzedniej szkoły-bursy dla dzieci niemieckich rodzin wyznania luterńskiego, założonej przez pastora Friedricha von Bodelschwingha⁵² w ramach

⁴⁶ В. Афанасьев, *Русское зарубежье и благотворительность*, [w:] *Зарубежная Россия 1917-1939 гг.*, Санкт-Петербург 2010, s. 14.

⁴⁷ Wiele obiektów sakralnych mieściło się w różnych budynkach i miało charakter tymczasowy, wraz z odpływem emigrantów obiekty te po prostu zniknęły.

⁴⁸ Zob. artykuł z 1932 roku o tej cerkwi stanowiącej przykład realizacji inicjatyw oddolnych w rozwoju życia duchowego emigracji: С в я щ е н н и к П. Б и р ю к о в, *Сергиевская походная церковь отдела Общества галлиполийцев во Франции*, „Часовой” 1932, nr 79, s. 30.

⁴⁹ Р. Г у л ь, *Я унес Россию*, t. II: *Россия во Франции...*, s. 102.

⁵⁰ Określenie *подворье* (grec. *μετόχιον*) w tłumaczeniu na język polski może mieć kilka znaczeń. Najczęściej to dom zakonny, filia klasztoru czy też świątynia w kraju lub za granicą podlegająca bezpośrednio głowie Kościoła prawosławnego.

⁵¹ Ostatnia niedziela przygotowująca wiernych Kościoła prawosławnego do Wielkiego Postu.

⁵² Friedrich von Bodelschwingh, Senior (6.03.1831-2.04.1910) – niemiecki pastor, teolog luterński, działacz społeczny. Zob. F. B a u t z, *Bodelschwingh, Friedrich von*, [w:] *Biographisches Bibliographisches Kirchenlexikon*, t. I, Hamm 1990, s. 643-649.

działalności niemieckiego Towarzystwa Opieki Duchowej nad Niemcami mieszkającymi w Paryżu⁵³. Pragnieniem hierarchy było założenie prawosławnej szkoły duchownej i jednocześnie parafii mającej znamiona domu zakonnego, stanowiącego centrum prawosławnego życia rosyjskiej emigracji w Europie Zachodniej. Choć ze względu na niezbyt fortunną lokalizację tego obiektu realizacja pomysłu z domem zakonnym nie spełniła wszystkich pierwotnych oczekiwań metropolity Eulogiusza, to jednak utworzenie cerkwi pw. Świętego Sergiusza z Radonieża dało początek nowej inicjatywie – powstaniu słynnego Instytutu Teologicznego. Metropolita Eulogiusz wspominał później, jaki entuzjazm w sercach wiernych spowodował fakt utworzenia tego „nowego promyka prawosławnej nauki teologicznej i życia chrześcijańskiego, jaskrawej lampki oliwnej Prawosławia, zapalonej za wstawiennictwem Świętego Sergiusza na obczyźnie, by świecić tym, co są blisko i daleko, swoim i obcym, Rosjanom i cudzoziemcom [...]”⁵⁴. Te wzniosłe słowa całkowicie pokrywały się z rzeczywistością, gdyż właśnie pojawienie się cerkwi pw. Świętego Sergiusza z Radonieża zainspirowało wielu prawosławnych do zakładania kolejnych cerkwi.

Podniosła atmosferę pierwszych lat emigracji co jakiś czas zakłócał rozdźwięk pomiędzy zwierzchnią władzą cerkiewną, pozostającą w Rosji radzieckiej, a duchowieństwem emigracyjnym. Konflikt ten pogłębiał się, po śmierci Patriarchy Tichona w 1925 roku aż wreszcie doprowadził do zerwania oficjalnych stosunków metropolity Eulogiusza i kierowanych przezeń diecezji w Europie Zachodniej z Moskwą. Formalnym powodem tego była słynna deklaracja lojalnościowa metropolity Sergiusza (Stragorodskiego)⁵⁵ – ówczesnego zastępcy *locum tenens* patriarchatu moskiewskiego oraz związana z nią decyzja zjazdu duchowieństwa w Paryżu w 1930 roku. Zerwaniu związków kanonicznych z Kościołem-matką metropolity Eulogiusza wraz z podległym mu duchowieństwem towarzyszyło przejście pod jurysdykcję Patriarchy Konstantynopola. Warto przy tym zazna-

---

⁵³ Митрополит Евлогий (Георгиевский), *Путь моей жизни*..., s. 402-405.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Patriarcha Sergiusz, świec. Iwan Stragorodski (11.01.1867-15.05.1944) – rosyjski hierarcha cerkiewny, patriarcha Moskwy i całej Rusi, teolog. Od grudnia 1925 do 1936 r. sprawował funkcję zastępcy *locum tenens* Patriarchy Moskiewskiego – metropolity Piotra (Polanskiego), następnie po śmierci metropolity Piotra od 1 stycznia 1937 – *locum tenens* patriarchy. W 1927 r. zadeklarował lojalność Kościoła prawosławnego w Rosji wobec władz ZSRR, której oceny po dziś dzień są bardzo sprzeczne. 8 września 1943 został wybrany na Patriarchę Moskiewskiego i sprawował ten urząd przez 8 miesięcy. Zob. В. Лосский, *Личность и мысли Святейшего Патриарха Сергия*, „Журнал Московской Патриархии” 1984, nr 11, s. 434-445; В. Цыпин протоиерей, *Декларация 1927 года*, „Журнал Московской Патриархии” 1994, nr 5, s. 107-118.

czyć, że te oraz inne wydarzenia były przyczyną powstania w Paryżu kolejnej prawosławnej świątyni – cerkwi pw. Trzech Świętych Hierarchów – ostatniej w wykazie R. Gula.

W odróżnieniu od Patriarchatu Moskiewskiego, zmuszonego do funkcjonowania w antyreligijnym systemie radzieckim, duchowieństwo prawosławne za granicą istniało w przestrzeni wolności wyznaniowej i politycznej. Było to niewątpliwie dodatkowym powodem tego, że szczególna religijność rosyjska uwydatniła się właśnie na emigracji, nie tylko w wymiarze sakralnym, ale też społecznym: współczuciu, samozaparciu, ofiarności w niesieniu pomocy swoim rodakom znajdującym się w ciężkich warunkach bytowych. Nikita Struwe zwraca uwagę, że owa wolność nie polegała wyłącznie na braku prześladowań, jak to miało miejsce w Rosji, lecz na pełnej samodzielności i braku „opieki” ze strony państwa. „Emigracja znalazła się na wolności, była wolna nie tylko od prześladowań, ale i państwowego wsparcia. [...] Na emigracji pytanie o relacje pomiędzy państwem a Kościołem w ogóle nie padło. Kościół był wolny od opieki państwa, od ucisku państwa, od wymagań państwa, w dodatku był on porzucany pomiędzy różnymi bytami państwowymi” – konstatuje francuski badacz. Paryż jawił się jako to miasto, gdzie w warunkach owej wolności rosyjskim emigrantom udało się nie tylko kultywować życie duchowo-religijne, ale i odbudować je na nowo, aby po siedemdziesięciu latach, po upadku ZSRR, przekazać je jako spuściznę ocalałym Rosjanom.

BIBLIOGRAFIA

- Агеносов В., *Литература Русского зарубежья*, Москва 1998.
В поддержку канонизации матери Марии и ее сподвижников, „Вестник русского христианского движения” 2004, nr 187, s. 6-7.
Гуль Р., *Я унес Россию*, т. II: *Россия во Франции*, Москва 2001.
Иеромонах Сергей (Рыбко), *Возможно ли спасение в XXI веке?*, Москва 2002.
Клепинина Е., *Руки священника ему не принадлежат... Жизнь о. Дмитрия Клетина*, Москва 2012.
Махрова Г., *Из России в Россию*, Санкт-Петербург 1998.

- Митрополит Евлогий (Георгиевский), *Путь моей жизни*, [<http://libros.am/book/read/id/322548/slug/put-moejj-zhizni-vozpominaniya-mitropolita-evlogiya-georgievskogo-izlozhennye-po-ego-rasskazam-tmanukhinojj>].
- Назаров М., *Миссия Диаспора: новые материалы*, Выпуск 1, ред. О. Коростелёв, Санкт-Петербург 2001.
- Нивьер А., *Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в Западной и Центральной Европе. 1920-1995: Биографический справочник*, Москва 2007.
- Новая философская энциклопедия*, т. I-IV, Москва 2010.
- Носик Б., *Русский XX век на кладбище под Парижем*, Санкт-Петербург 2005.
- Обоймина Е., *Свет земной любви. Елизавета Кузьмина-Караваева – мать Мария*, Москва 2009.
- Одерова М., *Православная церковь при русском посольстве в Париже (1816-1917)*, Москва 2009.
- Раев М., *Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции 1919-1939*, Москва 1994.
- Цыпин В. (протоиерей), *Декларация 1927 года*, „Журнал Московской Патриархии” 1994, nr 5, s. 107-118.
- Bautz F., *Bodelschwingh, Friedrich von*, [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, t. I, Hamm 1990, s. 643-649.
- Hackel S., *Matka Maria: (1891-1945)*, tłum. H. Paprocki, Białystok–Gdańsk 2008.
- Laszczak W., *Życie znaczy „kroczyć po wodzie”*. *Studia o Matce Marii*, cz. 1, Opole 2007.
- Woźniak A., *Cerkiew na emigracji wobec Zachodu. Rosyjski Chrześcijański Ruch Studencki*, [w:] *XIV Musica Antiqua Europae Orientalia. Acta Slavica*, red. A. Bezwiński, Bydgoszcz 2006.

РУССКАЯ РЕЛИГИОЗНАЯ ЭМИГРАЦИЯ В ПАРИЖЕ

Резюме

Русская диаспора в изгнании сыграла важную роль в возрождении русской духовности XX века. Столица Франции в этом процессе являлась ключевым центром религиозной и культурной жизни россиян, ведь здесь в 20-е и 30-е годы функционировало несколько десятков православных церквей и часовен. Религиозная жизнь развивалась в паре с интеллектуальной, благодаря которой сегодня можно уже говорить об отдельной богословской и исторической школе, возникшей в эмиграции.

THE RUSSIAN RELIGIOUS DIASPORA IN PARIS

Summary

The Russian diaspora played an important role in the 20-th century religious and spiritual revival. The French capital was the main centre of the Russian religious and cultural renaissance of in the 1920s and 1930s. In Paris, there were dozens of Orthodox churches and chapels. Religious life flourished, accompanied by intellectual revival. This led to the rise of what can be legitimately called a separate Orthodox, emigrational school of theology.

Słowa kluczowe: diaspora rosyjska, odrodzenie religijne, Paryż, historia rosyjskiej duchowości.

Ключевые слова: русская диаспора, религиозное возрождение, Париж, история русской духовности.

Key words: Russian diaspora, religious revival, Paris, history of the Russian spirituality.